

bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány); MEM 46/I, Budapest 1972, 368—369.) azonban egyben a legsajátabb történelmi viszonyt is jelentik. Az ember tárgyiasult lényegi erői, az anyagi-tárgyi termelőerők a termelés objektív feltételeit képezik a termelő egyedekben rejlő képességekkel és ismeretekkel, a szubjektív termelőerőkkel szemben. De a termelés alapvető mozgása, mint egységük manifesztálódása az elsajátításban — „a valóságos elsajátítás, mely csak az e feltételekre való tevékeny, reális, nem pedig elgondolt vonatkozásban történik meg, — e feltételeknek mint a termelő szubjektív tevékenysége feltételeinek valóságos tételezése” (uo. I, 372.) — szükségképpen túlvisz a kiindulóponton, újabb emberi tartalmak objektívációját jelenti, amelynek magasabb fokon történik visszavétele is a következő fázisban. Az elsajátításban tehát elvont szükségszerűsége szerint benne rejlik a történelmiség dinamikája, az objektívációk progresszív felhalmozódása, s így maga az elsajátítás konkrét mivoltában a történelem különböző szakaszaiban más-más arcot ölt. A történelem nagy korszakait, a társadalmi-gazdasági alakulatokat éppenséggel az különbözteti meg egymástól, hogyan megy végbe a termelés szubjektív és objektív feltételeinek egyesülése.

Marx — a munkát az ember önlétrehozása folyamatának fogva fel — a termelő szubjektum oldaláról közelíti meg a kérdést, hiszen „A dolgozó szubjektumok termelőeri fejlődésének egy meghatározott foka — amelynek e szubjektumok egymáshoz és a természethez való meghatározott viszonyai felelnek meg —, ebben oldódik fel végső soron mind közösségük, mind az arra alapozott tulajdon” (Uo. I, 374.) Az elsajátítás így realizálódik mint társadalmi folyamat, a termelő egyének közötti viszonyok, nevezetesen termelési viszonyok rendszere, amelyek meghatározzák a termelés objektív feltételeihez való konkrét viszonyulását: „Annak módja, ahogy termékét (vagy ennek részét) elsajátítja, annak módjától függ, ahogy a termelési feltételeihez viszonyul.” („Értéktöbblet-elméletek” III, 377.) De ugyanígy másfelől elmondható, hogy „a különböző termelési viszonyoknak a munka társadalmi termelő ereje fejlődésének különböző fokai felelnek meg” (uo. 362.), vagyis az emberi világ kiképzettségének, konkrét kifejlődöttségének alapja az emberi szubjektív termelőerő elért szintje, ezen alapulnak termelési viszonyai, mint az embereknek egymás közti és a tárgyakhoz való viszonyulásainak objektívációi is. Marx így foglalja össze legmarkánsabban álláspontját: „Maga az ember a bázisa az ember anyagi termelésének, mint minden másnak, amit végez. Minden körülmény tehát, amely érinti az embert, a termelés *szubjektumát*, többé-kevésbé módosítja összes funkcióit és tevékenységeit, tehát az anyagi gazdagság, az áruk létrehozójaként végzett funkcióit és tevékenységeit is. Ebben a tekintetben valójában ki lehet mutatni, hogy az *összes* emberi viszonyok és funkciók, bárhogy és bármiben jelentkezzenek is, befolyásolják az anyagi termelést és többé-kevésbé meghatározó módon kihatnak rá.” („Értéktöbblet-elméletek” I, 253.)

A munka társadalmi termelőereje, mint az ember osztársadalmi alkotóereje mértékében bontakozik ki tehát az emberi világ mint az ember létezésének sajátos, az objektívációk elsajátításán keresztül állandó tevékenységével fenntartott szférája. A szubjektív és objektív termelőerők egyesítésének mint elsajátításnak három nagy történelmi korszaka különíthető el: „Személyi függőségi viszonyok... az első társadalmi formák, amelyekben az emberi tevékenység csak csekély mértékben... fejlődik. *Dologi* függőségre alapozott személyi függetlenség, ez a második nagy forma, amelyben először alakul ki az

általános társadalmi anyagcserének, az egyetemes vonatkozásoknak, minden-
oldalú szükségleteknek és egyetemes képességeknek egy rendszere. Szabad
egyeniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi
termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a
harmadik fok.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I,
75.) A prekapitalista, kapitalista és kommunista társadalmi formáknak így a
termelő egyén fejlődésében való megközelítése egészében felvázolja azt a
történelmi utat, amelyet az ember önlétrehozása bejár, s amelyet a tagadás
tagadása törvénye foglal egységbe.

A prekapitalista formációkat az jellemzi, hogy a szubjektív és objektív
termelőerők közvetlen, természetadta egységéből kifolyólag a közösség és a
termelés objektív feltételei „az egyes ember számára *előre-meghatározott objektív
létezés*”-ként adóttak, s ezért „szó sem lehet itt sem az egyén, sem a társadalom
szabad és teljes fejlődéséről”. (Uo. I, 366.) A tárgyiasult termelőerők a maguk
eszköz funkcióját *egyetemeségükben*, természetadta sokféleségükben mint *szer-
szám* töltik be. Az egyedi korlátozottság és rögzítettség következtében a ter-
melő egyén fejlődése is korlátolt, egy-egy sajátos termelési funkcióhoz kapcsolo-
dó, statikus teljesség, Marxszal szólva, korlátolt állásponton való elégedett-
ség. A kapitalizmus mint ennek a korlátozottságnak radikális tagadása és az
egyetemes emberi fejlődés ellentmondásos formában való kibontakoztatása
jelentkezik: „A tőke egyetemes tendenciája jelenik meg itt, amely valameny-
nyi korábbi termelési foktól megkülönbözteti. Habár természeténél fogva maga
is korlátolt, a termelőerők egyetemes fejlődésére törekszik és ily módon új
termelési módnak az előfeltételévé válik, amely nem azért van a termelőerők
fejlődésére alapozva, hogy egy meghatározott állapotot újratermeljen és leg-
feljebb kibővítsen, hanem amelyben a termelőerők szabad, gátolatlan, prog-
resszív és egyetemes fejlődése maga is előfeltétele a társadalomnak és ezért
újratermelésének; amelyben az egyetlen előfeltétel a kiindulóponton való
túlmenés. Ez a tendencia — amellyel a tőke bír, de amely egyszerűs mind ellent-
mond magának a tőkének mint korlátolt termelési formájának és ezért fel-
bomlása felé hajtja — megkülönbözteti a tőkét minden korábbi termelési
módtól.” (Uo. II, 22—23.) A kapitalizmus azonban már legelső általános
jellemzésében is kettős tagadásként ábrázolódik, nemcsak egyfelől a természet
totális elsajátításaként, emberi birtokbavételként a korábbi „természetimádás-
sal” szemben, mint a termelés állandó forradalmasítása, amelyben az ember
egyetemessége — a tudományok alkalmazásában éppúgy, mint a termelés és
fogyasztás társadalmiasulásában — először lép színre az emberiség történel-
mében, hanem másfelől saját belső korlátai felől tekintve is, amelyek túlhat-
ják egy magasabb forma felé. Ebben a kettős tagadásban kerül kidolgozásra a
Tőkében és előmunkálataiban a kapitalizmus ontológiája mint a társadalmi
létezésnek egy konkrét történelmi rendszere. A kapitalizmus genezise során
végbemegy a termelés szubjektív és objektív feltételei eredeti egységének szét-
választása, s „az objektív munkafeltételek tőkeként való önállósodása”.
(„Értéktöbblet-elméletek” III, 63.) A kisárutermelésben a szubjektív és objek-
tív termelőerők egysége mint a saját munkájához szükséges termelőeszközök
magántulajdona jelentkezett, s ezért nem válhatott ketté az elsajátítás sem,
egyfelől a termelőeszközök *termelésbeni* elsajátítása, munkafolyamatbeli reali-
zálása, másfelől maguknak a termelőeszközöknek és a munkafolyamat termé-
keinek *társadalmonbeli* birtokbavétele. *A tőkés magántulajdon kialakulásával
viszont a termelésbeni elsajátítást szükségképp a társadalombeli kisajátítás egészíti*

ki. Éppen ez a termelőerők tőkés forradalmasításának alapfeltétele — „a munka társadalmi termelőerejének kifejlesztése . . . lehetetlen a munkások kisajátítása és ennek megfelelően termelési eszközeik tőkévé változtatása nélkül” (MEM 23, 714—715.) — és egyben végső korlátja — „az elsajátításnak . . . törvénye, vagyis a magántulajdon törvénye, saját, benső, elkerülhetetlen dialektikája révén a maga egyenes ellentétébe csap át”. (Uo. 545.)

Alany és tárgy, szubjektum és objektum viszonyának visszajárárfordulása-ként jellemzi tehát Marx alapvetően a tőkés termelést és ebből bontja ki társadalmi következményeit („A tőke”, III, 67.), mint a munka elidegenedéséből az *elidegenedés* általános rendszerét: „A munka termelőerejének fejlődése tehát csak olyan feltételek között kezdődik, amelyek között maga a munkás már nem sajátíthatja el annak eredményeit.” („Értéktöbblet-elméletek” I, 40.) Az ipari forradalomban, a kapitalizmus genezisében végbemegy ugyanakkor az eszközfunkciónak a *különös* szintjére emelkedése, mint a termelés mechanizálása, s ebben a vonatkozásban a viszonyok visszajára fordulása, mint a szubjektumnak az objektum alá való rendelése technikai-technológiai szükségszerűségként is testet ölt: „a gépi berendezés fejlődésével a munka feltételei technológiailag is úgy jelennek meg, mint amik uralkodnak a munka felett”. (Uo. I, 356.)

Az ipari társadalom létrejöttével az elsajátítás egyrészt fiktívvé, nem valóságossá válik, mivel kisajátításba csap át, másrészt pedig nem adekváttá válik, mivel az ember az eszköznek, a gépnek, szubjektum az objektumnak alárendelődik. A tőkés termelést tehát „az idegen munka elsajátítása”, valamint az jellemzi, hogy az „eleven munkával a múltbeli munka, a tevékenységgel a termék, az emberrel a dolog, a munkával saját tárgyi feltételei idegen, önálló, magán-valóan megrögződő szubjektumokként, megszemélyesedéseként állnak szemben, röviden *idegen tulajdonként*, és pedig ebben az alakban magának a munkásnak „alkalmazóiként” és „parancsolóiként”, melyet elsajátítanak, ahelyett hogy az sajátítaná el ezeket”. („Értéktöbblet-elméletek” III, 434.) Az idegen munka elsajátítása mint kizsákmányolás — amely nem csupán a termék kisajátítása, hanem egyúttal a munkás többletmunkaidejének mint emberi fejlődése terének kisajátítása is — az állótóke fejlesztésének válik alapjává, s a termelés tárgyi feltételei kifejlesztésének történelmi kényszere az egész szubjektum—objektum viszonyt visszajára fordítja. Nevezetesen a közgazdászok „a termelés tárgyi feltételeit érvényesítik és jelentőségüket túlbecsülik a *szubjektív elemmel*, az eleven, közvetlen munkával szemben . . . Mind-ezekben a felfogásokban a múltbeli munka nem az eleven munka pusztán tárgyi mozzanataként és alá besoroltként jelenik meg, hanem fordítva . . . a munka és munkafeltételek viszonya visszajára fordul.” (Uo. 248.)

A tőkés termelésben tehát az elsajátítás nem adekváttá, azaz nem objektivitásnak a szubjektum valóságos tárgyi tevékenységében való tényleges visszavételévé és a szubjektum gazdagításává, hanem ellenkezőleg a szubjektum elszegényesítésévé, az objektivitásnak, a tárgyi világnak való alárendelésévé válik. Az elsajátításnak azért alapvető kérdése, „hogy a meglevő termelési eszközök mint tőke állnak-e velük szemben . . . vagy hogy ők, mint alanyok, alkalmazzák-e a termelési eszközöket, tárgyesetben, hogy önmaguk számára hozzanak létre gazdagságot. Természetesen előfeltételeztük, hogy a tőkés termelés a munka termelőerőit egyáltalában már kifejlesztette a szükséges magasságra, amelyen ez a forradalom bekövetkezhet.” („Értéktöbblet-elméletek” II, 545.) Marx ennek a nagy termelési forradalomnak — a manapság

tudományos-technikai forradalomnak nevezett komplex átalakulásnak — a világtörténelmi álláspontján áll, vagyis a szubjektív és objektív termelőerők viszonya átmeneti, de szükségszerű tőkés visszajárárfordítása után és ellenében az ember által teremtetett tárgyi világ, az ember szervetlen teste nagy történelmi *visszavételének*, valódi — már kialakításán és elvesztésén keresztül közvetített — elsajátításának álláspontján.

Ideológiakritikája ezért irányul élesen a tárgyi világ fetisizmusába sülyyedő polgári szemlélet ellen, amely a gazdagság kibontakoztatását csak az emberrel idegenül szembenálló tárgyi világ továbbfejlesztéseként képes elképzelni. Marx viszont az emberi szubjektivitást mutatja fel mint valóságos gazdagságot: „Valójában azonban, ha a korlátolt polgári formát lehántjuk, mi egyéb a gazdagság, mint az egyének szükségleteinek, képességeinek, élvezeteinek, termelőerőinek stb. az egyetemes cserében létrehozott egyetemessége? mint a természetű erők — mind az úgynevezett természetnek, mind az ember saját természetének erői — feletti uralom teljes kifejlődése? mint az ember teremő hajlamainak abszolút kimunkálása — aminek nincs más előfeltétele, mint a megelőző történelmi fejlődés —, amely a fejlődésnek ezt a totalitását, azaz minden emberi erőnek mint olyannak *előre adott* mércével fel nem mérhető fejlődését öncéllá teszi? mint amikor az ember nem egy meghatározottságban termeli magát újra, hanem a totalitását termeli? nem arra törekszik, hogy valami maradjon, ami lett, hanem a levés abszolút mozgásában van? A polgári gazdaságtanban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyiasulás mint totális elidegenedés . . . jelenik meg.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, 367.) Az emberi fejlődésnek öncélként való fel fogása, korlátlan dinamikájának a kapitalizmus korlátoltságával való szembe állítása az egész marxi elsajátítás-elmélet alapja, s ezért végigvonul egész fejtegetésünkön. Ennek jegyében hajtja végre Marx a tőkés felhalmozás-elmélet kritikáját is.

Szemben a polgári nézőponttal, amelyben az emberi termelőerők egész gazdagsága az állótőke termelőképességként jelenik meg, azaz a felhalmozás nem egyéb, mint *pusztán* az állótőke továbbfejlesztése, Marx leszögezi: „Amit valóban 'felhalmozásnak', de nem mint holt tömeget, hanem mint elevent, az a munkás *ügyessége*, a munka fejlődési foka . . . nemcsak mint a munkás adottsága, képessége van meg, hanem egyszersmind a tárgyi szervekben is, amelyet ez a munka magának létrehozott és naponta megújít . . . a készen talált népesség ügyességi foka az össztermelés mindenkor előfeltétele, tehát a gazdagság fő felhalmozása; a megelőző munka legfontosabb fenntartott eredménye, amely azonban magában az eleven munkában létezik.” („Értéktöbblet-elméletek” III, 264—265.) Ezt a tézist megismétli másutt Hodgskinra hivatkozva is: „a felhalmozás semmi más, mint a társadalmi munka termelőerőinek felhalmozódása, úgyhogy a munkások ügyességének és ismeretének (tudományos erejének) felhalmozása maga a fő felhalmozás”. (Uo. 240.) Marx azonban világtörténelmileg szemlélve a tőkés felhalmozás folyamatát, jól tudja, hogy az embernek ez a „teljes kiürültsége” és a tárgyi gazdagság „emberellenes” felhalmozása, azaz az elidegenedés egész világa a fejlődés szükségszerű útja, hiszen „csak az egyéni fejlődés legrettenetesebb tékozlásával biztosítják és valósítják meg az emberiség fejlődését a történelem ama szakaszában, amely közvetlenül megelőzi az emberi társadalom tudatos újjászervezését” („A tőke”, III, 108.), s ennyiben a tőkés termelés hozza létre „a teljes anyagi feltételeket

az egyén termelőerőinek totális, egyetemes fejlődése számára". (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, 392.)

A tőkés termelés tehát a maga ellentmondásosságával éppenséggel az egyéni emberi gazdagság kibontakozását készíti elő, azt, amit a közvetlen valóságában kizár. A tőkés termelés forradalmiságának, belső ellentmondásosságának titka ugyanis éppenséggel a többletmunka permanens létrehozása és kisajátítása. S mivel egyáltalában véve, az egész emberi fejlődésnek az a történelmi mértéke, hogy mennyire sikerül a közvetlen létfenntartáson túl időt „termelni”, többletmunka permanens létrehozásával a tőke valóban forradalmasítja a termelést, s így potenciálisan létrehozza az emberi önkifejlesztésre való időt: „a rendelkezésre álló idő létrehozásán nyugszik a gazdagság egész fejlődése. A szükséges munkaidőnek a *fölöshöz* (mindenekelőtt ilyen a szükséges munka álláspontjáról) való aránya változik a termelőerők fejlődésének különböző fokain. A csere kezdetlegesebb fokain az emberek csakis *fölös munkaidejüket* cserélik ki; ez a mértéke cseréjüknek, amely ezért csak fölös termékekre terjed ki. A tőkén nyugvó termelésben a *szükséges* munkaidő létezésének *fölös* munkaidő létrehozása a feltétele.” (Uo. I, 288.) A tőkés termelés forradalmiasulását Marx tehát mindenekelőtt a többletmunka oldaláról fogalmazza meg: „A tőke nagy történelmi oldala az, hogy *létrehozza ezt a többletmunkát* . . . és történelmi rendeltetése beteljesedett, mihielyt egyrészt a szükségletek annyira fejlettek, hogy a szükségesen felüli többletmunka maga is általános szükséglet, magukból az egyéni szükségletekből ered, — másrészt . . . az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik, — végül mihielyt a munka termelőerőinek fejlődése folytán . . . odáig halad a dolog, hogy egyrészt az általános gazdagság birtoklása és fenntartása csak kevesebb munkaidőt követel az egész társadalom számára és a dolgozó tudományosan viszonyul előrehaladó újratermelésének, egyre nagyobb bőségben való újratermelésének folyamatához . . . a tőke túlhajtja a munkát természeti szűkösségének határain és ily módon létrehozza az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez, amely éppúgy mindenoldalú a termelésében, mint a fogyasztásában, és amelynek munkája éppen ezért már nem is mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek a teljes fejlődése jelenik meg.” (Uo. I, 219.)

A tőke azonban nemcsak folytonosan létrehozza, hanem ki is sajátítja a többletmunkát, amivel megteremti a tárgyi felhalmozás hatalmas lehetőségeit, de mivel ezt az emberek nagy tömegei, meghatározott társadalmi osztályok rovására teszi, ezzel — mint látni fogjuk — egyben megteremti saját fejlődésének belső korlátait is: „*Sok rendelkezésre álló idő teremtése* a szükséges munkaidőn kívül egyáltalában a társadalom és mindegyik tagja számára (azaz tér teremtése az egyes ember, ezért egyben a társadalom teljes termelőerőinek kifejlődése számára), ez úgy jelenik meg . . . mint némelyek nem-munkaideje, szabad ideje. A tőkénél ehhez az járul, hogy a tömeg többletmunkaidejét a művészet és a tudomány minden eszközével növeli . . . a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át.*” (Uo. II, 171.) Amíg tehát a dolgozók egész osztályát túlmunkára kényszerítik, addig a másik oldalon a nem-munka és a többletgazdagság jelenik meg. (Lásd uo. I, 290–291.) Így nyer a munkaidő – szabad idő viszonya a tőkés világ társadalmi létezésében központi jelentőséget, s nem különben a világtörténelmi fejlődés egész, a tőkén túlmutató perspektívája szempontjából. Amíg ugyanis átmenetileg az idegen munka elsajátítása, az egyéni fejlődés terének kisajátítása adja a termelés fejlesztésének bőséges

forrását, addig egy ponton éppenséggel ez válik akadályává, alapvető korlátjává: „A *tőke* korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe és a termelőerők, az általános gazdagság stb., tudás stb. kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát; a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a *saját gazdagságának*, hanem mint *idegen gazdagságnak* és a saját szegénységének a feltételeihez . . . A bázis mint az egyén egyetemes fejlődésének lehetősége, és az egyének valóságos fejlődése erről a bázisról kiindulva mint állandó megszüntetése *korlátjuknak*, amelyről tudják, hogy korlát, amely nem számít *szent határnak*. Az egyén egyetemessége nem mint elgondolt vagy elképzelt egyetemesség, hanem mint reális és eszmei vonatkozásainak egyetemessége. Ebből ered saját történelmének *folyamatként* való felfogása és a természetnek mint a maga reális testének (éppígy a természet feletti gyakorlati hatalomként meglevő) tudása is. A fejlődés folyamatát magát is mint ennek előfeltételét tételezik és tudják. Ehhez azonban mindenekelőtt az szükséges, hogy a termelőerők teljes fejlődése *termelési feltétellel* váljék; nem pedig, hogy meghatározott *termelési feltételek* a termelőerők fejlődésének határáként legyenek tételezve.” (Uo. II, 24—25)

Márpedig a munkaidőnek és a szabad időnek a tőkés világra, az ipari társadalomra — ez utóbbi kifejezést az ipari forradalomtól a tudományos-technikai forradalomig terjedő *egész* szakaszra értjük — jellemző éles dualitása éppenséggel a termelés fent vázolt korlátlan dinamikájának alapvető akadályaként jelenik meg. A szabad idő, amely alapvető rendeltetése szerint „az emberi művelődésre, szellemi fejlődésre, a szociális funkciók teljesítésére, a társas érintkezésre, a fizikai és szellemi életerők szabad játékára fordított idő” (MEM 23, 247.), az ipari társadalomban, a mechanizált termelés világában — legalábbis a fejlődés extenzív szakaszában — minimumra csökken, s a munkaidővel való végletes ellentétében már csak azért sem szolgálhat az egyéni fejlődés kibontakozása teréül, mert az egyént idegi-fizikai regenerálódása, munkaképességének újratermelése teljesen kimeríti. A munkamód, a termelőerőnek a munkafolyamatban kifejtett tevékenységi módja egyébként sem ad impulzust a személyiség fejlesztésére, ellenkezőleg, azt zsákutcába viszi, személyiségét még jobban eltorzító kompenzációs tevékenységek felé orientálja (alkoholizmus stb.). A tőke legnagyobb munkaidő-éhségének, az abszolút értéktöbblet feltétlen uralmának idején is természetesen megvannak a munkanap fizikai és erkölcsi korlátai — „e tisztára fizikai korláton kívül a munkanap meghosszabbítása erkölcsi korlátokba ütközik. A munkásnak idő kell szellemi és szociális szükségleteinek kielégítésére, amelyeknek terjedelmét és számát a kultúra általános állapota határozza meg” (uo. 217.) —, de ezek az ipari társadalom kamaszkorában minimálisak, nem lépik túl a „munkaállat” újratermeléséhez közvetlenül és minimálisan szükséges kereteket. Pedig a szabad idő nem „felesleges” idő, hanem a legnagyobb gazdagság, az emberi termelőerők kifejlesztésének tere-ideje: „De a szabad idő, a *rendelkezésre álló idő* maga a gazdagság — részben a termékek élvezetére, részben a szabad tevékenységre, amelyet nem határoz meg, mint a munkát, egy külső tény kényszere . . . maga a munkaidő, azáltal, hogy normális mértékre van korlátozva . . . mint valóban társadalmi munka, végül mint a *rendelkezésre álló idő* bázisa egészen más, szabadabb jellegűt kap, és hogy az ember *munkaideje*, akinek egyszersmind rendelkezésre álló ideje is van, sokkal magasabb minőségű kell legyen, mint a munkaállat munkaideje.” („Értéktöbblet-elméletek” III, 231—232.) Ezért nem véletlen, hogy a „szabadság igazi birodalmába” való történelmi átmenetről, ugrásról

szólva Marx megállapítja, hogy „az alapfeltétel a munkanap megrövidítése”. („A tőke”, III, 786.)

A szabad idő és az emberi gazdagság termelése szorosan összefüggő folyamatokként mutatkoznak meg, szemben az ipari társadalom korlátozottságával. A szabad idő csak akkor és annyiban nem-termelő idő, amennyiben elválasztják a termeléstől és elszakítják tőle, míg a termelés fejlesztése valójában éppen a szabad idő kiterjesztését és a munkaidővel való differenciált egységének létrehozását követeli meg: „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelő-erejére . . . Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik —, az magától értetődik . . . A szabad idő — amely épp-úgy pihenő idő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, e más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/II, 174—175.) Így bukkan fel újra meg újra a tőkés termelés belső korlátjának kérdése: a tőkés termelés az idegen munkaidő elsajátításával a termelő szubjektumot önmaga egyszerű újratermelésére korlátozza s meggátolja bővített újratermelésének, egyéni fejlődése dinamikájának kibontakozását, elvonja tőle szabad idejének terét, egyszerűen azt, hogy „más” szubjektumként lépjen be a termelési folyamatba. A munkaidő és szabad idő áthághatatlan dualizmusa ezért egyben a tőkés termelés áthághatatlan belső korlátja is: „Minél inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitűnik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához béklyózni, hanem magának a munkástömegnek kell elsajátítania a maga többletmunkáját. Ha ezt megtette — és ezzel a *rendelkezésre álló időnek* nincs többé *ellentétes* létezése —, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése olyan gyorsan fog nőni, hogy habár most mindenki gazdagságára számítják majd a termelést, mindenkinek a *rendelkezésre álló ideje* nő. Hiszen a valóságos gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje.” (Uo. II, 171—172.)

A munkaidő és szabad idő dualizmusa, mint az idegen munka kisajátításának egyik aspektusa ugyanakkor azt is jelenti — s ez a *tőke történelmi érdeme* —, hogy a tőke „az emberiséget könyörtelenül arra kényszeríti, hogy magáért a termelésért termeljen, ennélfogva rákényszeríti a társadalmi termelőerők kifejlesztésére és azoknak az anyagi termelési feltételeknek a megteremtésére, amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése”. (MEM 23, 553.) Marx Ricardo védelmében kifejti, hogy „a termelés a termelés végett nem egyéb, mint az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az *emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél*”, mégpedig olyan folyamat, amely az ellentmondásos haladás modelljén keresztül a létrehozott tárgyi gazdagságnak a mindenoldalúan fejlett termelők általi *elsajátításához* vezet el: „az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az

antagonizmust és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével". („Értéktöbblet-elméletek" II, 100.)

Természetes, hogy Marx, aki a tőkés világ—ipari társadalom történelmi tagadásának álláspontján állt, nagy hangsúlyt helyezett ennek az antagonizmusnak az elemzésére, a tőke belső korlátozottságának kimutatására, miközben pozitív történelmi szerepét elemezte: „a polgári termelési mód a termelőerők szabad kifejlődésére nézve korlátot zár magába, olyan korlátot, amely a válságokban és többek közt a *túltermelésben* — a válságok alapjelenségében — kerül napvilágra". (Uo. 493.) Az ipari társadalom *termelésbeli* struktúrája korlátozottsága elméletének a válságelmélettel való kapcsolata Marx számára elsődrendű jelentőségű volt, ennek a kapcsolatnak a felmutatása azt jelentette, hogy a tőke maga megtermeli azokat — termelési és társadalmi-politikai — az eszközöket is, amelyek áttörik az antagonizmust és utat nyitnak a szubjektív és objektív termelőerők szabad fejlődésének; azaz a tőke „saját immanens erényei révén kényszerül egyrészt úgy kifejleszteni a termelőerőket, mintha nem egy korlátolt társadalmi alaphozonra való termelés lenne, másrészt mégis megint csak ennek a korlátozottságnak korlátai között tud fejlődni, ez a legbensőbb és legtítkosabb alapja a válságoknak, a bennük kitörő ellentmondásoknak, amelyekben belül mozog". („Értéktöbblet-elméletek" III, 72.) Ugyanakkor világos, hogy a tőke belső korlátozottsága nem csupán a szubjektív termelőerő *közvetlen* termelésbeli mozgásában és az emberi gazdagság kifejlesztésének akadályaként jelentkezik, hanem megfogalmazódik a társadalmi termelési viszonyok szintjén is, azaz éppenséggel az idegen munkaerő *kisajátítására* épülő társadalmi viszonyok alkotják a termelés igazi korlátját: „A tőkés termelés állandóan arra törekszik, hogy ezeket a benne rejlő korlátokat leoldja, de ezt csak olyan eszközökkel éri el, amelyek e korlátokat újból és mind nagyobb méretekben állítják útjába. A tőkés termelés *igazi korlátja maga a tőke* . . . a termelés csak a *tőke* számára való termelés, ahelyett, hogy fordítva, a termelési eszközök pusztán eszközei lennének az életfolyamat folytonos gazdagításának a termelők *társadalma* számára . . . Az eszköz — a társadalmi termelőerők feltétel nélküli kifejlesztése — fokozatosan összeütközésbe kerül a korlátolt céllal, a meglevő tőke értékesítésével." („A tőke", III, 257.)

2. A KISAJÁTÍTÓK KISAJÁTÍTÁSA

A tőkés termelés „történelmi érdemének", „civilizáló hatásának" és ugyanakkor korlátozottságának sokoldalú ábrázolása Marxnál az ipari társadalmat a maga ellentmondásos haladásában vetíti elénk. A kapitalizmus ipari társadalmának korlátozottsága korántsem jelenti Marxnál azt, hogy a tőke abszolút értelemben akadályává válik *minden* fejlődésnek, ellenkezőleg, Marx felvázolja előttünk a termelés újabb nagy forradalmát mint a *tőke méhében kihordott folyamatot*. A tőke történelmi korlátozottsága éppenséggel abból tűnik ki, hogy ezt az újabb forradalmat nem tudja kibontakoztatni, ellentmondásos formákban hozza csupán létre, hatásait eltorzítja és ellenkezőjükre fordítja stb. Számunkra itt most különösen fontos, hogy Marx már elemezte a ma tudományos-technikai forradalomnak nevezett össztársadalmi, világtörténelmi horderejű folyamatot, sőt helyesebben, *egyedül ő* volt az, aki az ipari társadalom virágkora idején a termelés újabb forradalmának beköszöntét meghirdette. A marxi materialista történetfelfogásból, az elsajátítás egész marxi elméleté-

ből következik, hogy a gépipar-gyárrendszer ipari társadalma, a mechanizáció világa a szubjektív termelőerő, a termelő ember fejlettségének korlátozottságával nem lehet a tőkés társadalom történelmi leküzdéseként fellépő szocialista-kommunista társadalom termelési bázisa. Ezért Marxnak szükségképp meg kellett vizsgálnia, hogy a tőkés társadalom válságából nemcsak milyen társadalmi-politikai következmények adódtak, hanem azt is, hogy milyen irányban halad — még átmenetileg tőkés burokbán — a termelés fejlődése. A termelés újabb forradalmára való utalásai — amelyek erjesztő, gondolatébresztő hatását napjaink marxizmusára nem lehet eléggé hangsúlyozni — a „Grundrissé”-ben fordulnak többnyire elő, itt kerül sor annak kifejtésére, hogy már a tőkés termelésben mind erőteljesebben jelentkezik a közvetlen munkaidő jelentőségének csökkenése és a termelékenység növelésének motorjaként újabb tényezők lépnek a színre: „eltűnik a közvetlen munka és mennyisége mint a termelésnek — a használati értékek teremtésének — meghatározó elve... mint egy bár nélkülözhetetlen, de alárendelt mozzanat egyfelől az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai alkalmazásával szemben, másfelől az össztermelés társadalmi tagolódásából eredő általános termelőerővel szemben... a termelési folyamat átváltozása az egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá, amely a természeti erőket szolgáltatába veti és ily módon az emberi szükségletek szolgáltatában működteti őket, úgy jelenik meg, mint az *állótőke* tulajdonsága az eleven munkával szemben... A tőke ily módon sajátmagának mint a termelésben uralkodó formának felbomlasztásán dolgozik.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/II, 164.) A jövő termelésének ugyanezeket a fő tendenciákat emeli ki akkor is, amikor hangsúlyozza — *Fourier* ún. játékelméletével szemben —, hogy a munka a jövőben alkotó jellegű és mint ilyen vonzó is lesz, de éppen ezért nem változhat játékká, pusztá szórakozássá. Kifejti, hogy a termelés adott szintje „még nem hozta létre magának a — szubjektív és objektív — feltételeket... , hogy a munka vonzó munka, az egyén önmegvalósítása legyen, ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy pusztá mulatság legyen... Az anyagi termelés munkája ezt a jelleget csak azáltal kaphatja meg, hogy 1. társadalmi jellege tételezve van, 2. hogy tudományos jellegű, hogy egyszersmind általános munka, az embernek nem mint meghatározottan idomított természeti erőnek az erőfeszítése, hanem mint olyan szubjektumnak, amely a termelési folyamatban nem pusztán természeti, természetadta formában, hanem mint az összes természeti erőket szabályozó tevékenység jelenik meg.” (Uo. II, 86.)

Marx itt teljesen egyértelműen — numerikusan is — elkülöníti és megfogalmazza a két fő tendenciát, amely a termelés forradalmának, az ipari társadalom leküzdésének lényegét alkotja. Az ipari társadalom nemcsak maga hozza létre önmaga tagadását, hanem sajátos formákban tulajdonképpen önmagán belül meg is valósítja, s ennyiben közvetlenül előkészíti az új termelési-társadalmi rendszerbe való átcsapását: „A tőkés termelés két fő ténye: a termelési eszközök kevés kézben való koncentrációja... Másodszor magának a munkának társadalmi munkaként való megszervezése kooperáció, a munka megosztása és a munkának a természeti erők feletti társadalmi uralom eredményeivel való összekapcsolása révén. Mindkét irányban a tőkés termelés megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát, habár még ellentétes formákban.” („Értéktöbblet-elméletek” III, 387.) Ugyanezen gondolat bukkan fel, ugyanazon két alapvető tendenciára való utalással a „Tőke” különböző részeiben, amely napnál világosabban tanúskodik a koncepció egységéről és minden-

oldalú átgondoltságáról: „A tőkés termelés ellentmondásos formákban ugyan, de megszünteti a magántulajdont és a magánmunkát” („A tőke”, III, 271–272.), s ezt a folyamatot világtörténelmi perspektívájában úgy értékeli, mint az új társadalmi formáció előkészítését: „A tőkés termelési mód megszüntetése ez a tőkés termelési módon belül s ezért önmagát megszüntető ellentmondás, amelyről nyilvánvaló, hogy csak átmenet egy új termelési módhoz.” (Uo. 434.) A termelés újabb forradalmának a szocialista-kommunista társadalmi szerkezettel való lényegi összefüggése ismét csak olyan tétel, amely lépten-nyomon felbukkan. A két formáció kontrasztja a legmarkánsabban az objektív-tárgyi és a szubjektív-emberi gazdagság kibontakoztatásának ellentétes céljaként fogalmazódik meg: „a gazdagság önálló anyagi alakja eltűnik, és a gazdagság már csupán az emberek tevékenységeként jelenik meg... A javak világának fantomja szertefoszlik, és ez már csak mint az emberi munka állandóan eltűnő és állandóan újra létrehozott objektíválódása jelenik meg. Minden anyagilag szilárd gazdagság csak ennek a társadalmi munkának átmeneti tárgyasulása, a termelési folyamat kikristályosodása, amelynek mértéke az idő, magának a mozgásnak a mértéke.” („Értéktöbblet-elméletek” III, 390.)

A termelés újabb forradalma tehát alapvető változást hoz az idő struktúrájában, társadalmi létezésében mint az emberi világ alkotásának ütemében is. Ennek tartalmi jegyeit elemezte Marx a munkaidő – szabad idő dualizmusának feloldódása kapcsán, s a továbbiakban új típusú mennyiségi komponenseit vonultatja fel, mint a termelés fokozatos függetlenülését a közvetlen munkaidőtől: „abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság megteremtése kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásban hoznak és amely maga — ezeknek erőteljes hatékonysága — megint nem áll semmilyen arányban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudmánynak a termelésre való alkalmazásától függ”. (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/II, 168.) A munkaidő új mennyiségi komponenseit tehát éppenséggel a termelés forradalma fő tendenciáinak egyikéből eredezteti, a tudományos felfedezések termelése és alkalmazásuk az alapja a közvetlen munkaidőtől való függetlenülésnek. Ez a függetlenülés azonban egyúttal új függési rendszert teremt meg, s korántsem jelenti azt, hogy a munkaidő, mint a munkával való időbeli gazdálkodás elveszti minden jelentőségét. Ellenkezőleg, az idővel való gazdálkodás („Ökonomie der Zeit”) mint egyben intenzitásának permanens fokozása minden eddiginél nagyobb jelentőséget nyer, s a munkaidő össztársadalmi megtervezésében, tudatos-tudományos elosztásában egyesül a termelés forradalmának két fő tendenciája, a termelés társadalmiasulása és a tudomány közvetlen termelőerővé válása. Marx számos idevágó megállapítása közül talán az alábbi fogalmazza meg legjellegzetesebben az idő törvényét a közösségi termelés feltételei között: „Mint az egyes egyénnél, a társadalom fejlődésének, élvezetének és tevékenységének mindenoldalúsága is az időmegtakarítástól függ. Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás... Az idővel való gazdálkodás tehát, akárcsak a munkaidőnek a termelés különböző ágaira való tervszerű elosztása, első gazdasági törvény marad a közösségi termelés alapzatán.” (Uo. I, 88.)

A közvetlen munkaidő jelentőségének csökkenése és a tudomány a sokoldalúan fejlett termelő általi alkalmazása jelentőségének növekedése az a ten-

dencia, amely végérvényesen szembekerül az ipari társadalomban gyökerező tőkés viszonyokkal, az idegen munka kisajátításával és a közvetlen termelő elszegényítésével. „Az idegen munkaerő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az újonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben... A tömeg többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének... Ezzel a csereértéken nyugvó termelés összeomlik... Az egyéniségek szabad fejlődése — és ezért nem a szükséges munkaidő redukálása azért, hogy többletmunkát tételjezen, hanem egyáltalában a társadalom szükséges munkájának egy minimumra redukálása, amelynek azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződése a valamennyiük számára szabaddá vált idő és létrehozott eszközök révén.” (Uo. II, 169.) Marx tehát a kizsákmányolást mint idegen munkaerő és munkaidő kisajátítását semmiképpen sem morális-humanisztikus szempontból közelíti meg és ítéli el, s nem is egyszerűen társadalomkritikailag, hanem történelmi megközelítésben és egyúttal a termelés immanens mozgására vonatkoztatva tárgyalja. Ennyiben a kizsákmányolás megszűnése — a politikai osztályharc szempontjain túl — olyan „prózai” tényekhez kötődik a marxizmus elméletben, mint az idegen munkaerő kisajátításának nem-rentábilis mivolta a termelés új rendszerében. A termelésnek a tudományok közvetlen termelőerővé válására alapozott forradalmával a közvetlen munkaidőnek ugyanis nem mennyisége, hanem intenzitása válik döntővé s ezzel a mechanizációhoz képest a munka egész jellege megváltozik. Marx nagyon ritkán használja az automatizáció fogalmát, de olyan mélységgel világítja meg az ember—automata reláció lényegét, mint az ipari társadalom létszféráját ábrázolva az ember—gép relációt: „A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz... Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat közepetként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít. A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne... a saját általános termelőerejének elsajátítása az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg.” (Uo. II, 168—169.)

A termelés forradalmának programja tehát az ember általános termelőerejének *elsajátítása* a szabadon egyesült és tudatosan szabályozott termelők által alkotott társadalomtestben élő társadalmiasult egyének révén. Ám ahhoz, hogy az elsajátítás itt legáltalánosabb értelmében a szubjektum és objektum termelésbeli kölcsönös átmenete lehessen, történelmileg az elsajátításnak *visszavételként*, a tárgyiasságában megmerevedett, elidegenedett emberi gazdagságnak a termelő szubjektumok által való valóságos életrekelteként kell megjelennie. Hiszen mint láttuk, a termelés új tendenciái a tőke burkában, nevezetesen az állótőke tulajdonságaiként láttak napvilágot — „az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret, *közvetlen termelőerővé*, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei” (uo. II, 170.), s ezt a tőkés burkot

le kell hántani róluk a termelés forradalmának társadalmi forradalomká szélesedő folyamatában ahhoz, hogy valóságos egzisztenciájuk szerint kibontakozhassanak azok az anyagi termelési feltételek, „amelyek egyedül alkalmasak arra, hogy egy olyan magasabb társadalmi forma reális bázisát alkossák, amelynek alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése”. (MEM 23, 553).

De mit jelent Marxnál az általános társadalmiasult munka? Az általános munkának a tudomány alkalmazásával, a társadalmiasult munkának az egyének együttműködésével való közvetlen összefüggése nyilvánvaló — „különbséget kell tenni általános munka és közös munka között . . . Általános munka minden tudományos munka, minden felfedezés, minden találmány. Ennek feltétele egyrészt kooperáció a kortársakkal, másrészt az elődök munkájának felhasználása. Közös munka az egyének közvetlen kooperációját tételezi fel” („A tőke”, III. 123.) — mégis a koncepció bemutatásához messzebbre kell visszanyúlnunk. A munkafolyamat történeti analízise mutatja meg, hogy bár a munka már magánvalósága (an sich) szerint általános folyamat, amelynek általános jellege objektiválódik az eszköz általános közvetítő funkciójában, valójában az összes természetadta, prekapitalista társadalmakban a munka közvetlenül a maga *egyediségében* jelenik meg. A természeti formák alakváltoztatásainak sokféleségét az adott egyedi formák sajátzerűségének megfelelő egyedi eszközök — a szerszámok — és munkatípusok extenzív sokféleségével éri el az ember, s a szerszámok túlspecializálódása és túlegyediesülése a közvetlen átcsapás előtt, a manufaktúrában éri el tetőpontját. A mechanizációval a természet emberi elsajátítása a különös rangjára emelkedik, mint az egyedi szerszámok és munkafolyamatok géppé integrálódása. Ez teszi lehetővé a munkaerő egyedi képzettségével — amelynek a kézműiparban nagy szerepe volt — szembeni közömbösséget a gyáriparban és a betanított munkások seregének színrelépését, azaz a gépben objektivált, még üres általánosság a termelő kiüresedésére vezet. A géppel az anyagi berendezés mint a természeti tárgyak alakváltoztatása egyik *különös* funkciójának objektivációja jelenik meg, amelynek alaptörvénye a termelésen belül önmaga folyamatainak üres, mechanikus ismétlése és a termelő szubjektum minden kezdeményezésének kizárása. Ha ez az alaptörvény nem is abszolút értelemben érvényesül, egészében mégis az jellemzi az ipari társadalom munkafolyamatait, s valóságos történelmi kontrasztul kínálkozik az általános munkához, amelyben minden egyes munkafolyamat a tudomány alkalmazásának, közvetlen termelőerővé válásának ugyanazon általánosított modelljére épül. Az általános modell lényege a felismert és alkalmazott természeti törvényszerűségek rendszere alapján maguknak a természeti *folyamatoknak* működtetése az ember érdekében, anyagi-tárgyi alapja pedig az automatizált berendezés — a maga ugyancsak általános vezérlési rendszerével. Az automatizáció mélyebb értelme tehát a természeti folyamatok univerzális felhasználása és szabályozása — Marx egyértelműen utal rá, hogy ők fogják az eszközfunkciót betölteni — az emberi tudományok egységes rendszere alapján, függetlenül az adott természeti tárgyiság átalakításának konkrét technikai-technológiai mikéntjétől. A tudományra alapozott termelés általánosított, lényegi formája az ember tárgyi termelőtevékenységének, az eszközfunkciónak az egyediségtől a különösségen át a maga általánosságáig való fejlődése, magáértvalóságában (für sich) való megvalósulása, amely természetszerűleg alárendelt formákon megőrzi a korábbi szinteket is. De míg az eszközfunkció egyediségének és különösségének szintjén az ember a maga fizikumával közvetlenül is résztvesz a természeti tárgyiságformák megváltoztatásában, a ter-

mészeti folyamatok szabályozásában, addig a tudomány közvetlen alkalmazásával lényegileg kilép a közvetlen termelésből, a termelőtevékenysége abban áll, hogy céljai szerint hatni engedi egymásra az egyes természeti folyamatokat. A termelőfolyamatban annak általánossága közvetlenül is megmutatkozik abban, hogy a termelőnek tulajdonképpen közömbös a munkafolyamat konkrét tartalma. Ezt a folyamatot jelzi Marx a nagyiparban való korlátozott jelentkezésén, mint a természettudományok technológiai alkalmazásán keresztül: „A társadalmi termelési folyamat tarka, látszólag össze nem függő és megcsontosodott alakjai a természettudomány tudatosan tervszerű és a célul tűzött hasznos hatás szerint rendszeresen elkülönült alkalmazásaivá oldódtak fel.” (MEM 23, 454.)

A munka általánosulásával párhuzamosan halad történelmileg a munka társadalmiasulása. Ugyancsak elmondható az is, hogy a munka magánvaló lényege szerint mindig társadalmi, de a világtörténelmi folyamat tartalma éppen ez, hogy ez a társadalmi adekvát formákban megvalósul. A munka ugyan éppenséggel közvetlen társadalmiságának, mint a közvetlen kooperációnak egyében lép színre legkorábbi formáiban, de formáinak stabilizációja az egyedi eszközhasználat szintjén az elkülönült termelőt teszi tipikussá, s társadalmi kivétellé a nagyobb szabású kooperációt. Az egyszerű kooperáció általánossá válása a tőke genezisének egyik részmozzanata, ám az eszközfunkciónak a különösség, a gép szintjére emelkedésével és a tőke társadalmi parancsnoksága alatt megszűnik az elkülönült termelőfunkciók kölcsönös közömbös egymásmellettisége, s csak végtermékeik cseréjére korlátozódó érintkezése. A munkafolyamat a mechanizációval társadalmiasul, azaz a gépek és géprendszerek magukba integrálják az egyéni munkát, s a termelési összefolyamat önmagában önálló, csak az egészre vonatkoztatható elemévé redukálják azt. A társadalmi munkamegosztás (Gesellschaftliche Teilung der Arbeit) mellett így jön létre a társadalmi munka megosztása (Teilung der gesellschaftlichen Arbeit), azaz a termelés belső logikájánál fogva összekapcsolt munkafolyamatok egyénekre való elosztása, melyet technikai munkamegosztásnak is neveznek. A munkának ezzel a társadalmiasulásával a termelőtevékenység fejlesztésének új távlatai nyílnak meg már a tőkés keretek között is — „a másokkal való tervszerű együttműködésben a munkás leveti egyéni korlátait és kifejleszti nembeli képességét” (uo. 309.) — és a munkások összessége mint „összmunkás” lép fel. Tőkés keretek között az összmunkás azonban csak az őt alkotó egyedek egyoldalúságának rendszerében hordozza a saját sokoldalúságát, s a munka társadalmiasulásának ára a munkás szembekerülése saját termékével és termelőképességének korlátozottságával. Ez az ellentmondás oldódik fel a munkafolyamat általánosulásával, bár másfelől a munka általánosulása sem történhet meg társadalmiasulása nélkül, hiszen „a *tudomány fejlődése*, ezé az eszmei és egyszersmind gyakorlati gazdagságé, csak egy oldal, egy forma, amelyben az *emberi termelőerőknek*, azaz a gazdagságnak a *fejlődése* megjelenik”. (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/II, 23.) A valódi társadalmiasulás az a folyamat, amelyben az egyes termelőtevékenysége az össztársadalmi munka közvetlen, az általános munka által szabályozott, a természeti folyamatokra vonatkoztatott és tudatosan az idő ökonómiája alapján megtervezett része, amelyhez az ember szabadon, mint a társadalomtest önálló, sokoldalúan fejlett tagja viszonyul. (Lásd MEM 19, 17.) Vagyis az általános munka kötelezővé teszi, hogy „a részegyént, egy társadalmi részletfunkció pusztá hordozóját, helyettesítsék a totálisan fejlett egyénnel, akinek számára a különböző

társadalmi funkciók egymást felváltó ténykedési módok". (MEM 23, 455—456.)

Az ipari társadalom tőke és munka mozgékonyásával és az életmód azon alapuló forradalmával („Értéktöbblet-elméletek” III, 406.) a maga ellentmondásos módján megteremti az általános társadalmiasult munkát, egyben mint saját korlátját. Marx határozottan utal a termelőmunka és az oktatás összekapcsolására mint az általános társadalmiasult munka valódi kialakulásának alapfeltételére — amely csak a munkaidő—szabad idő dualizmusának feloldódása jegyében érthető, hiszen ez kínálkozik „egyetlen módszerként mindenoldalúan fejlett emberek termelésére”. (MEM 23, 452.) A mindenoldalúan fejlett emberek „termelésével” — e szó mindkét értelmében mint egyfelől a mindenoldalúan termelők tudatos létrehozása-kiképzése és másfelől ezeknek a termelésben való „működtetése” — visszajutottunk kezdőpontunkhoz, a világtörténelemnek az emberi egyéniség, annak kiteljesedése és gazdagsága alapján való korszakoláshoz, mint a termelés új forradalmán alapuló emberek színre lépéséhez, a kapitalista-ipari társadalom korlátozottsága leküzdésének történelmi szükségszerűségéhez: „Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve a saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei. A képességek fejlődésének az a foka és egyetemessége, amelyen ez az egyéniség lehetővé válik, éppen a csereértékek bázisán való termelést előfeltételezi, amely azonban az egyén önmagától és másoktól való elidegenülésének általánosságával először termeli meg vonatkozásainak és képességeinek általánosságát és mindenoldalúságát is . . . nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, 78—79.)

A mindenoldalú egyéniség mint termelőszubjektum kialakítása tehát tudatos társadalmi tevékenységgé, azaz „más” szubjektum megtermelése a munkaidő előttjében és utánjában a termelés leglényegesebb elemévé válik, hiszen kialakítja és tovább is fejleszti a szubjektív termelőerőket. A szubjektív termelőerők ilyen tudatos létrehozását és megtervezését, amely felé a termelés feltartóztatathatatlanul előre tör az általános társadalmiasult munka kibontakozásával, nevezhetnénk a *termelés antropologizálásának*. A termelés antropologizálása, az emberi gazdagság öncélként való megjelenésének gazdasági-technikai szükségszerűsége vonatkozásában mutatkozik meg, hogy mennyire leszűkített, az ipari társadalomba beleragadt az a gondolkodás, amely a tudomány közvetlen termelőerővé válását csak a természettudományok oldaláról tekinti. Ellenkezőleg, az egész eddigiekből az derül ki, hogy ez a marxi gondolat éppúgy kapcsolódik a termelés antropologizálásához, mint az ember mindenoldalú kiképzéséhez, humán tudományok alkalmazott tudományokká válásához. Az ő feladatuk lesz „más” szubjektumok termelése az élet „összes” területén, hiszen az ember valamennyi életfunkciója közvetlenül kihat termelőfunkcióira.

Az ipari-tőkés társadalom átmeneti szerepének kihangsúlyozásával és a termelés újabb forradalmán alapuló kommunista társadalom jelzésével zárul a „művészi egész” alkotó „Tőke”: „A tőke egyik civilizáló oldala az, hogy a többletmunkát olymódon és olyan feltételek mellett kényszeríti ki, amelyek a termelőerők, a társadalmi viszonyok fejlődése és egy új, magasabbrendű alakulat elemeinek megteremtése szempontjából előnyösebbek . . . egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a mások rovására

kikényszeríteni és monopolizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti azoknak a viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek egy magasabbrendű társadalmi formában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának általában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe.” („A tőke”, III, 785.) A tőkés formával ugyanakkor eltűnik az anyagi gazdagság fantomja is, „A társadalom igazi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka tartalmától, hanem annak termelékenységtől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy. A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján.” A szabadság birodalma mint a kommunizmus társadalma Marx számára azzal a társadalmi-gazdasági alakulattal azonos, amelyben önmagán való továbblépése, az ember korlátlan kifejtése mint öncél lép fel, amelyben nem pusztán arról van szó, hogy a társult termelők elsajátították a tárgyi gazdagságot és szabadon viszonyulnak hozzá, hanem legfőképp arról, hogy emancipálták magukat az anyagi termelés közvetlen világától, hogy azon mint alapon kibontakoztathassák sokoldalú emberi életmegnyilvánulásait: „a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmassult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erő kifejtés, amely öncél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki.” (Uo. 786.)

A termelés újabb, a szubjektív termelő forradalmasításán alapuló korszakának problémája Marxnál tehát elkerülhetetlenül a kommunizmus problémájába torkollik, lépten-nyomon kitűnik elválaszthatatlanságuk, a termelés ezen újabb forradalma nem egyéb, mint egyik iránya, fő sodra, alapvető folyamata a kommunizmushoz való átmenetnek.

Marx koncepcióját a tőkés termelés dialektikusan tételeződő, megújuló és feloldódó korlátairól így foglalja össze: „Abból azonban, hogy a tőke minden ilyen határt korlátként tételez és ezért *eszméileg* túlvan rajta, korántsem következik az, hogy *reálisan* leküzdötte, és mivel minden ilyen korlát ellentmond a tőke meghatározottságának, termelése ellentmondásokban mozog, amelyeket állandóan leküzdenek, de éppoly állandóan tételeznek. Mi több. Az egyetemesség, amelyre feltartóztathatatlanul tör, korlátokra lel a tőke saját természetében, amelyek fejlődésének bizonyos fokán magát a tőkét ismer-tetik fel e tendencia legnagyobb korlátjának és ennél fogva arra törnek, hogy maga szüntesse meg magát.” (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai; MEM 46/I, 298–299.) A tőkés társadalom, az ipari társadalom világa belső, dialektikusan tételeződő korlátozottságát a II. Internacionálé marxizmusa a kapitalizmus „automatikus összeomlásának” tételévé vulgarizálta, s a tőkés társadalom fejlődése korlátozottságának vulgáris felfogása azóta is kísért. Ez a felfogás pedig éles ellentétben van a marxival, amely a tőkés-ipari társadalom válságát a maga folyamatában vizsgálva és folyamatosságában szemlélve szükségszerű elemként tartalmazza a termelés új, tőkés keretek között

meginduló forradalmát is, mint az ipari társadalomnak önmaga által és önmagán belül történő megszüntetését.

Világtörténelmileg tehát — a klasszikus társadalmi fejlődés vonalán — az ipari társadalom (a gyárrendszer és mechanizáció világa) és a kapitalizmus, az általános társadalmiasult munkán alapuló termelés (a tudomány közvetlen termelőerővé válása mint automatizálás) és szocializmus (kommunizmus) lényegileg összetartozó struktúrák, azonos társadalmi alakulatoknak különböző aspektusai. A társadalmi formációk váltása, a köztük levő forradalmi átmenet konkrét útjából kifolyólag azonban időlegesen és ellentmondásosan a szocialista társadalom az ipari társadalom alapjára is helyezkedhet, ez a bázis számára azonban elégtelen, amelyet adekvát önkibontakoztatásához feltétlen túl kell haladnia.

Visszatekintve megmutatkozik, hogy egyfelől a szocializmus-kommunizmus képének bizonyos elszegényedése, az ipari társadalom, a gyárrendszer és gépi termelés perspektíváján belül maradása, a kommunizmus perspektívájának állami-politikai absztrakciója, másfelől a termelés újabb forradalma első jeleinek a fejlett tőkésországokban való jelentkezése, s ennek megfelelően polgári anyakönyvezése egyaránt a szocializmusra való átmenet világtörténelmi dialektikájából, azaz a társadalmi és a termelési forradalom fáziskéséséből adódik. Ebből következett Marx kommunizmus-elmélete politikai, állami-jogi vonatkozásainak abszolutizálása is, szemben a termelésnek általa már főbb vonatkozásaiban felvázolt új forradalmával. Tanulmányunkban a termelés ezen új forradalmának, a manapság tudományos-technikai forradalomnak nevezett folyamatnak marxi elméletét, előlegezését akartuk csupán az elsajátítás problematikája felől felvázolni. Munkánk a probléma marxi vonatkozásának kutatásához is pusztán adalék, s nem kíván a tudományos-technikai forradalom mai problematikája kutatásának helyettesítéséül, csupán meghatározott szempontú bevezetéséül szolgálni. Hiszen a termelés új forradalma jellegének feltárásához a folyamat világtörténeti és elmélettörténeti szituálása elengedhetetlenül szükséges, s ilyen vonatkozásban releváns, hogy Marx a tudományos-technikai forradalom teoretikusa volt. Az olyan sokat idézett „A gothai program kritikája” c. írásában éppenséggel a szubjektív termelőerők, a mindenoldalú emberi személyiség forradalmát hirdeti meg, az általános társadalmiasult munka világát mutatja be, amelyben „az egyének mindenirányú fejlődésével a termelőerők is növekedtek és a kollektív gazdagság minden forrása bőven buzog”. (MEM 19, 19.) Marx kommunizmus-elméletének és az elsajátítás-elméletének további összefüggései azonban túllépnek jelen tanulmányunk keretein, s egy másik írásban már jeleztük is őket („Marx kommunizmus-elmélete és a tudományos-technikai forradalom világtörténeti folyamata” c. tanulmányunkban; „Társadalmi Szemle”, 1971/11.).